

Az identitás terei. Kulturális topográfiák az Osztrák–Magyar Monarchia német nyelvű kultúrájában
Az OTKA K 76871 kutatási projekt zárójelentése
Tartalmi beszámoló

1. A kutatások háttere, célkitűzései

A projekt keretében elvégzett kutatások a „spatial turn” nyomán felmerült kultúratudományos kérdéseket vizsgálták az Osztrák–Magyar Monarchia és az utódállamok utazási irodalmában, illetve az utazással asszociálható kulturális jelenségek kapcsán. A problémafölvétel kiindulópontja az a belátás volt, mely szerint ezt a soknemzetiségű államot kezdettől fogva szövevényes sokrétűség jellemezte: a különféle nyelvek, etnikumok, politikai és szociális csoportok, magas és populáris kulturális jelenségek egyaránt bőséggel igazolhatják a Monarchia széttartó egységét. A centrumképződés és periferizálódás, urbanizálódás és tömegesedés, az identitás- és idegenségélmény regionálisan és történetileg meghatározható, valóságosan megállapítható fejlődésvonalai, valamint a modern idő- és tértapasztalásban, újszerű ön- és idegenségérzékelésben megnyilvánuló kulturális alakzataik, a kulturális jelenségek sokrétű különbségei, rétegződései, heterogén jegyei és ambivalenciái sajátos reflexiós formákban nyilvánultak meg a Monarchia kommunikációs terében. Az utazás ebben az összefüggésben az a terep, ahol a térhasználat, a tértapasztalat tudományos, fiktív, illetve utópisztikus artikulálása rámutat a kultúra homogenizáló és heterogenizáló tendenciáira, a határok kialakítására és a határátlépések sajátos dinamikájára.

A kutatások a térképzetekkel és az utazási irodalommal foglalkozó nemzetközi kultúratudományos vizsgálatok eredményei mellett elsősorban a részben a projekt munkatársainak közreműködésével megvalósított NKFP/6/2005. számú Jedlik Ányos-projekt eredményeit gondolták tovább, amely az interkulturalitás, a kulturális transzfer és a kulturális topográfia elméleti alapjait reflektálva a tömegkultúra, valamint a tudásközvetítés különféle színtereit tárta föl a kiegyezés és a második világháború közti időszakban. A jelen kutatások tematikus és műfaji hangsúlya egyfelől lehetővé tette bizonyos reprezentatív témakörök behatóbb, egyes szövegekre összepontosító vizsgálatát, másfelől módot adott arra, hogy a régiókat átfogó kulturális jelenségek vizsgálata során olyan kontrasztív szempontok érvényesüljenek, amelyek megalapozzák az utazásokban megjelenő modernizációs jelenségek összehasonlító vizsgálatát.

A projekt ennek megfelelően egyrészt azt tűzte célul, hogy alapkutatóként egy gyűjteményes kötetben olyan szövegeket tegyen magyarul hozzáférhetővé, amelyek a Monarchia valamennyi régiója szempontjából kulcsfontosságú tereket jelenítenek meg a korszak legfontosabb német nyelvű sajtótermékeiben, s ezáltal láthatóvá teszik a közlekedési infrastruktúra változásainak publicisztikai reflexióját. Az egyéni mobilitást, a turizmus kialakulását, valamint a későbbi hadi technikákat előkészítő fejlesztések számbavételével a projekt ezen szegmense arra kívánt rámutatni, miként íródnak egymásra a korszak sajtójában azok a toposzok, amelyek a közép-európai régió önértését a mai napig meghatározzák.

A projekt szervezésében tartott nemzetközi konferencia és az ennek eredményeit dokumentáló tanulmánykötet másrészt azt a célkitűzést valósította meg, hogy a kutatások sajtótörténeti részeredményei tágabb időbeli és médiatörténeti összefüggésben kerüljenek bemutatásra. A vizsgálatok ilyen irányú kiterjesztése ily módon arra hívta föl a figyelmet, hogy a „köz-helyekhez” kapcsolódó képzetek, ábrázolási technikák gyorsan rögzültek, különféle diskurzusokat integráló műfajok kristályosodtak ki bizonyos térelmények vonzáskörében, de ugyanígy megfigyelhetővé vált a térábrázolás széles konszenzusra alapuló utalásjellege is.

A projekt kutatásainak eredményeit a résztvevők folyamatosan hasznosították a BA- és az MA-képzés kurzusain, a doktoranduszok bevonása pedig hozzájárult a doktori képzés

filológiai és elméleti kérdéskörök, vizsgálati irányainak kibővítéséhez. Az osztrák kutatókkal folytatott rendszeres konzultáció, valamint a szegedi, veszprémi, német és osztrák germanista és történész kutatók részvételével szervezett konferencia tovább mélyítette a meglévő kooperációkat, és megalapozta a projekt folytatásaként elgondolt kutatásokat az első világháború emlékezetének, utóéletének témakörében.

2. A projekt eredményeinek összefoglalása

A projekt munkatársai az általuk rendezett nemzetközi konferencián kívül több hazai és külföldi konferencián mutatták be a projekt tágabb értelemben vett témájához kapcsolódó kutatásaikat, elsőrendűen a korszak kanonizált szerzőinek kevésbé ismert művei, illetve az újszerű tértapasztalat vizuális megjelenítése kapcsán. Az elhangzott előadások részben már megjelentek, illetve megjelenés előtt állnak. A projekt doktorandusz résztvevői a témából adódó kérdésköröket részben integrálták a disszertációs projektekbe, ezekről eladást tartottak mind Magyarországon, mind külföldön.

A projekt alap kutatásait dokumentáló antológia („Terepszemle. Utazások a Monarchia német nyelvű publicisztikájában”. Budapest: Gondolat Kiadó, 2010) már bekerült a német–magyar kulturális kapcsolatokra összpontosító egyetemi oktatási modul curriculumába, a vonatkozó kurzusokon több szöveg képezte a fordításkultúrával és a régiókat átfogó eseményekkel foglalkozó szemináriumok alapját.

A projekt keretében megrendezésre került nemzetközi konferencia („Habsburg bewegt. Topografien der Monarchie”) a konkrét szakmai eredményeken túlmenően hozzájárult az intézeti együttműködések kiépítéséhez, elmélyítéséhez, valamint a doktoranduszok saját kutatási irányának bemutatásához.

A konferencián elhangzott előadások magyar nyelvű változata „Utak és kalauzok. Változatok az Osztrák–Magyar Monarchia topográfiájára” címmel jelent meg a Gondolat Kiadónál 2012-ben a „Mű-helyek” sorozat 10. köteteként. A kötet német nyelvű változata 2012 decemberében jelenik meg a Peter Lang Kiadó „Budapester Beiträge zur Literaturwissenschaft” sorozatában.

A projekt keretében sor került infrastrukturális fejlesztésekre/beszerzésekre is: könyvvásárlás, nyomtató, interaktív tábla, kisebb számítástechnikai eszközök (pl. router, pendrive) és irodai eszközök vásárlása történt meg, amelyek a kutatások technikai hátterét erősítették, de hosszabb távon elősegítik a kutatási eredmények oktatásbeli felhasználását is.

3. Az elért eredmények ismertetése a kutatási évek bontásában:

3.1. A 2009-es év munkálatai és eredményei

A 2009-es év elsőrendűen az anyaggyűjtés és az elméleti alapozás ideje volt. A projekt munkatársai budapesti és bécsi könyvtári kutatások során előkészítették a 2010-ben megjelent forráskiadványt, amely reprezentatív képet nyújt az Osztrák–Magyar Monarchia utazási kultúrájának toposzairól egyes német nyelvű publicisztikák, szépirodalmi és szaktudományos szövegek alapján.

A vonatkozó kultúratudományi és technikátörténeti szakirodalom áttekintése alapján a projekt résztvevői öt témakört választottak ki, amelyek a korszak iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség és a felsőoktatás számára egyaránt új megvilágításba helyezik a vizsgált időszak központi fontosságú térképeit. Az öt témakör öt eltérő nagyságrendű teret fog át, kezdve a ’város a városban’-konceptió jegyében kialakított bécsi Práterrel és az enklávéként működő fürdővárosokkal egészen a több régiót átfogó Duna-szabályozási intézkedésekig és az Alpok vasúthálózatához kapcsolódó rendezési kísérletekig. A kötetet az első világháborús hegyi hadszínterekről szóló riportok zárják, rámutatva a térhasználat, térszabályozás és a

katonapolitikai érdekek összefüggésére. A témakörök a mobilitás, a turizmus és az átfogó modernizáció különféle szintjeit jelölik ki, s egy-egy kulcsfontosságú esemény kapcsán kerülnek bemutatásra: a Práter századfordulós attrakciói a „Venedig in Wien” néven futó makettvárosban (1895–1901) a városon belüli turizmus serkentésének és a szimulákrumként fölépített városoknak a korai példája, a csehországi Marienbad irodalom- és kultúratörténeti toposz, a monarchián belüli és a nemzetközi turizmus egyik szimbóluma, amelynek külpolitikai jelentőségét VII. Edward és Ferenc József 1904-es látogatása adta meg. A tiroli Brennerbahn (1867) és Arlbergbahn (1884) a fellendülő turizmus és az alpesi infrastruktúra kiépülésének ötvözését példázza, az 1896-ban megnyitott Vaskapu előkészületi munkálatait pedig példa nélküli sajtófigyelem kísérte, amely azonban rámutat a bécsi és a magyarországi fogadtatás gyökeres eltéréseire. Végül a hadszínterekre vonatkozó szövegek közül azok az irodalmi igénnyel írt tudósítások kerültek be a válogatáskötetbe, amelyek a turisztikai írások, a klasszikus utazási irodalom eszköztárát felhasználva jelenítik meg a frontélményeket.

Annak érdekében, hogy a máig élő toposzok kialakulásának minél több vetülete láthatóvá váljék, a szövegtörzs behatárolásánál jelentős szerepet kapott a műfaji sokszínűség felmutatása. Az egyes fejezetekben a kanonizált szerzők szépirodalmi, publicisztikai szövegei mellett ezért helyet kaptak a korszak turisztikájával foglalkozó szaklapokból válogatott cikkek, valamint a bécsi, prágai és budapesti német nyelvű napilapok tárcarovatának egyes darabjai is.

A kötet koncepciójához kapcsolódóan a 2009/2010-es tanév őszi szemeszterében a „Régiók és médiumok” című BA-kurzus keretében megvitatásra került az antológia számos szövege, továbbá megkezdődött a 2010. tavaszi szemeszterben tartandó „A város mind kulturális központ” című szeminárium előkészítése.

3.2. A 2010-es év munkálatai és eredményei

A 2010-es évben zajlott kutatások középpontjában a Gondolat Kiadónál a Mű-helyek sorozat 9. köteteként megjelent antológia szerkesztési munkálatai álltak. A 2009-ben a budapesti és bécsi könyvtárakban végzett kutatásokat további könyvtári kutatásokkal egészítettük ki, és a korábbi és a beszámolási időszakban megtartott szemináriumok, valamint korábbi konferenciák keretében megalapozott elméleti-módszertani megközelítéssel szerveztük köteté, s az egyes tematikus súlypontokat az Osztrák–Magyar Monarchia átfogó kulturális topográfiájának függvényében jelöltük ki.

A „Terepszemle. Utazások a Monarchia német nyelvű publicisztikájában” című kötet (szerk. Fenyves Miklós, Iványi-Szabó Rita, Orosz Magdolna, Tóth Ildikó) a korabeli német nyelvű sajtóból, elsősorban a legfontosabb prágai, budapesti és bécsi napilapokból válogat, s kronologikus rendben követi végig a korszak térképezeteiben hosszú távú változásokat előidéző modernizációs vállalkozásokat, képet adva a mobilitás új lehetőségeinek politikai, földrajzi és szociális szempontból regionálisan eltérő közvetítéséről. A „Szabad a pálya?” című alfejezet a Brenner- és az Arlberg-vasút (1867, illetve 1884) megnyitó ünnepségeihez gyűjt egybe olyan cikkeket, amelyek a turisztikai, gazdasági és a katonai-politikai érdekek dominanciájának időbeli változását mutatják. A vasúti közlekedés kiépüléséhez kapcsolódik a tömegturizmus kezdetét dokumentáló „Pezsgő fürdő” című alfejezet, amely Marienbad dinamikus fejlődését, a fürdőváros történeti hagyományának megteremtését követi nyomon. Az urbanisztikai és a mobilitással kapcsolatos innovációk népszerűsítési technikáját tárgyalják a „Belvízügyek. A bécsi Velence” című fejezet publicisztikai, amelyek a Práter területén fölépített modellváros kapcsán vizsgálják a városon belüli turizmus jelenségét, a látványosság helyi és regionális vonzerejét. A legváltozatosabb térképezeteket tetszőleges rendben mutató Práter mellett a századforduló topográfiájában kulcsfontosságú helyet foglalt el az a belső egzotikum, amelyet jól példáz a „Táj – feldolgozás alatt” című fejezet. A Vaskapu megnyitása alkalmával közölt cikkekben az ultramodern, technicista felhangok

keverednek a vadromantika regisztereivel, s külön helyet kap egy területen kívüli terület, a letűnt korok emlékét őrző Ada Kaleh szigete, amely irodalmi toposszá vált, és a századfordulón turisztikai jelentőségre is szert tett. A topográfia utalásjellegének, az eltűnt, illetve jelentéstartalmukat tekintve átírt terek jelenségének legszélsőségesebb példája a korszakban az első világháborúról szóló haditudósítások rejtjelező, kontrasztív mivolta, amelyekből a kötetet záró „Hadimenetrend. Utazások az első világháborúban” című fejezet kínál válogatást.

A szövegek fordítása a projekt résztvevőinek, valamint az ELTE germanisztikai irodalomtudományi doktori programjának és az MA-képzés hallgatóinak bevonásával készült. A kérdéskör elméleti háttérét, a tér- és a regionális képzetek módszertani vizsgálatának alapvető tendenciáit is számba vevő, valamint az egyes fejezetekben szereplő szövegek értelmezési kontextusát megrajzoló, az egyes témaköröket részletesen tárgyaló, reflektáló, a kötet szerkesztői és további munkatársai által írt terjedelmes bevezető tanulmányon kívül a kötet tartalmazza a közölt publicisztikák szerzőinek életrajzát, valamint az egyes folyóiratok rövid bemutatását és a témakörhöz tartozó bibliográfiát is.

A projekt munkatársai a kutatásokhoz kapcsolódóan előadásokat tartottak több nemzetközi, valamint bécsi és budapesti konferenciákon, és részt vettek „A tértapasztalat esztétikai, történeti és társadalmi koncepciói a 20. században” című OTKA-projekttel és a bécsi Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften-nel (IFK) közösen rendezett workshopon 2010 júniusában, melynek témája Michel de Certeau „L’Invention du Quotidien” című művének térelméleti vetülete volt.

2010 novemberében az ELTE Germanisztikai Intézetében került megrendezésre a projekt munkatársainak szervezésében és részvételével a Jahrestagung ungarischer NachwuchsgermanistInnen irodalmi szekciója, melynek témája a „spatial turn” nyomán kialakult tudományos megközelítési módok alkalmazási lehetősége volt a német nyelvű irodalomra. Itt előadást tartott a projekt munkatársai közül Fenyves Miklós, Kovács Bálint, Iványi-Szabó Rita, Tóth Ildikó, Tóth Vera, szekcióvezető volt Kerekes Amália és Orosz Magdolna. Az előadások 2012 tavaszán jelentek meg Budapester Beiträge zur Germanistik című sorozatban.

A projekt témájához kapcsolódóan a germanisztikai BA- és az MA-képzés egyes irodalom- és kultúratudományi kurzusaiban kitüntetett szerepet kapott a tértapasztalat irodalmi megalkotása, a német kultúra régióinak kialakulása. A jelenkori német–magyar kulturális kapcsolatokkal foglalkozó tömbösített szemináriumon az útleírások, „Az elbeszélés mediális és kulturális változásai” című előadáson és szemináriumon pedig más kérdések mellett a posztkoloniális művelődésemélet kérdéskörvetései is alkották a viták alapját.

3.3. A 2011-es és 2012-es év munkálatai és eredményei

A projekt zárószakasza a résztvevők eddigi kutatásait időben és térben tágabb kontextusban helyezte el. Az osztrák, magyar és német történészek, irodalmárok részvételével megtartott „Habsburg bewegt. Topografien der Monarchie” című konferencia 2011. március 17. és 19. között került megrendezésre. A konferencián az eddigi elméleti alapotosságú, régiókat átfogó turisztikai és közlekedéstörténeti innovációkat számba vevő kutatások olyan esettanulmányokkal egészültek ki, amelyek érzékeltették a térábrázolás regisztereinek, toposzainak sokféleségét és a térhasználatban főszerepet játszó tájékozódási pontok időbeli változásait. Az egzotikumra, a terek pragmatikus és ideológiai felhasználásának módozataira, a tömegmédiá és a szépirodalmi szövegek egyedi térképzeteire és metaforáira, valamint a retrospektív Monarchia-ábrázolásokra összpontosító előadások a kultúratudományos „spatial turn” nyomán kialakult módszerekkel közelítették meg a Monarchia sokszínű topográfiáját, láthatóvá téve a térbeli alteritás megjelenítésének diszkurzív összefonódásait.

A konferencia programja:

2011. március 19.

Zur Gattung Reisebericht

Edit Király (Budapest): Mit eigenen Augen reisen. Bibliothek versus Empirie in Donau-Reiseberichten des 19. Jahrhunderts

Jörg Schönert (Hamburg): „Galizien“ als literarische Konstruktion von Szenerien und Figurenporträts (1870–1900)

Amália Kerekes – Katalin Teller (Budapest): Vergnügungsstädte. Wiener und Budapester Stadtmarketing um 1900

Miklós Fenyves – Bálint Kovács (Budapest): Ein abenteuerlich bunter Misthaufen. Zu einem Kriegsbericht von Ludwig Bíró

2011. május 20.

Kurorte

Vera Adrienn Tóth (Budapest): Binnenexotik und Überregionalität – Kurorte als Einheit von Schönheit und Notwendigkeit

Ildikó Tóth (Budapest): „Wer weiß, was in dieser Luft des Südens schwebt!“ Die Kurstadt Meran in Arthur Schnitzlers Erzählprosa

Erika Garics (Budapest): Kein Roman. Scholem Alechems Marienbad

Exotik

Erzsébet Szabó (Szeged): Dani Cseregi in Paris, 1910

Rita Iványi-Szabó (Budapest): Von dem Eisack bis zum Mittelmeer: Metaphern der Exotik in einigen Essays von Hugo von Hofmannsthal

Magdolna Orosz (Budapest) – Gabriella Rácz (Veszprém): „Alles gelungen“. Exotismus, Fremdheit und Identität in der Operette der k.u. k.-Monarchie

Filme

Siegfried Matzl (Wien): „Der Kilometerfresser“. Eine nostalgische Motorradfahrt durch halb Mitteleuropa 1924

Judit Szabó – Bálint Kovács (Wien): „Deshalb haben wir auch gefilmt“. Fräulein Stinnes fährt um die Welt – der Mythos einer gefilmten Weltreise

Drehli Robnik (Wien): Die „Ostphantasie“ einer „Genussregion“: Zur Inszenierung touristischer Projektionen in Eli Roths Horrorfilm *Hostel* (USA/CZ 2006)

2011. március 21.

Utopien

Boldizsár Vörös (Budapest): Pest wurde zur „glücklichsten, zivilisiertesten, schönsten“ Metropole der Welt. Die Stadt im Jahre 1950 – einem 1915 entstandenen utopistischen Roman zufolge

Sabine Zelger (Wien): Voraus&zurück. Singuläre Wegweiser aus der Monarchie von Hertzka und Herzmanovsky-Orlando

Béla Rásky (Wien): „Verwirrende Hieroglyphen“ vs. „Geniales Bezeichnungssystem“: Die Erschließung Wiens durch ein eigen(willig)es Straßenbahnlinienleitsystem im Jahr 1907

A konferencián elhangzott előadások 2012 tavaszán jelentek meg a Gondolat Kiadónál az „Utak és kalauzok. Változatok az Osztrák-Magyar Monarchia topográfiájára” című gyűjteményes kötetben, Fenyves Miklós, Kerekes Amália, Kovács Bálint és Orosz Magdolna szerkesztésében a Mű-helyek sorozat 10. darabjaként. Az eredeti munkatervben nem szereplő

publikációra is lehetőség nyílt: az előadások német nyelven a Peter Lang Kiadó Budapester Beiträge zur Literaturwissenschaft sorozatában fognak megjelenni. A kiadásra előkészítés (nyelvi lektorálás, szerkesztés) megtörtént, a kötet 2012 decemberében jelenik meg.

A projekt több tagja a kutatásokhoz kapcsolódó előadást tartott a „Seitenweise. Kulturtechnik Buch” (Budapest, 2011. május 6.), illetve a „Kanon–Zäsur–Wissenschaft. Das historische Erzählen in Österreich und Ungarn” (Budapest, 2011. április 19-21.) című nemzetközi konferencián is, megismertetve ezzel az elért eredményeket más közegben is.

A projekt témakörében több BA- és MA-kurzuson hangsúlyos szerepet kapott a 19. századi és századfordulós térhasználati eljárások tárgyalása, az „Összehasonlító szöveg- és médiaelemzés” című MA-kurzuson az ún. filmes írás és a tértapasztalat összefüggésében, a „Német-magyar kulturális interferenciák” című BA-szemináriumon pedig a regionalitás és a kulturális transzfer vonatkozásában. A projekt eredményei, tapasztalatai beépülnek az ELTE BTK-n indítandó, akkreditációs előkészítés alatt álló interdiszciplináris „Közép-Európa szakértő” mesterszak több kurzusába is.

4. Összefoglaló értékelés

Összefoglalásként elmondható, hogy a munkaterv célkitűzéseit projekt a résztvevői teljesítették:

elvégezték az archívumi, könyvtári kutatásokat,
összeállították és megjelentették a tervezett szöveggyűjteményt,
megrendezték a nemzetközi konferenciát
és kiadták annak anyagát,
valamint a projekt keretein belül (az eredeti vállalásokon túl) előkészítették a konferencia anyagát tartalmazó német nyelvű tanulmánykötet megjelentetését is,
mindez hozzájárulhat a projekt célkitűzéseinek, eredményeinek nemzetközi megismertetéséhez.

A projekt során tartott előadások, a megjelent, illetve megjelenés előtt álló tanulmányok, a magyar nyelvű sajtótörténeti antológia, valamint a nemzetközi konferencia megszervezése és a tanulmánykötet kiadása külön-külön és együttesen is hozzájárul az eredmények szélesebb körű megismertetéséhez, felsőoktatási és kutatási hasznosításához, a vizsgált kérdéseknek a hazai és nemzetközi szakmai vitákba ágyazásához, illetve későbbi kutatások folytatásához, további módszertani megalapozásukhoz.